

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 08. 18. 571 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда:

УДК: 657.47:657.22:338.43 (575.2)

МАЛАЕВ ЭМИЛЬ ТУРАТБЕКОВИЧ

**АЙЫЛ ЧАРБАСЫНДА ПРОДУКЦИЯ ӨНДҮРҮҮ
ЧЫГЫМДАРЫНЫН ЭСЕБИН, ӨЗДҮК НАРКЫН
КАЛЬКУЛЯЦИЯЛООСУН ЖАНА ТАЛДООСУН УЮШТУРУУ
(Ысык-Көл облусунун мисалында)**

08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика

экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2019

Диссертациялык иш К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин «Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит» кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: Исраилов Мукаш Исраилович

экономика илимдеринин доктору, профессор,
Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян
университетинин «Бухгалтердик эсеп, талдоо жана
аудит» кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттер: Дюсембаев Каким Шаяхметович

экономика илимдеринин доктору, профессор,
Казахстан Республикасы, Алматы ш. «Нархоз»
университети «Бухгалтердик эсеп, аудит жана
баалоо» кафедрасынын консультанты

Абдыкаиров Токтоназар Абдыкирович

экономика илимдеринин кандидаты, доцент,
Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университети «Бухгалтердик эсеп, талдоо жана
аудит» кафедрасынын доценти

Жетектөөчү уюм:

К. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык
университети «Бухгалтердик эсеп, талдоо жана
аудит» кафедрасы Дареги: 720005; Кыргыз
Республикасы, Бишкек шаары, Медеров к., 68.
E-mail: kнау-info@mail.ru

Коргоо 2019 – жылдын 22 - мартында саат 16-00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетине караштуу экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 08. 18. 571 Диссертациялык кеңеште, Бишкек шаары, Жибек Жолу проспектиси 394 дарегинде өтөт.

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин китепканасынан: 720033, Кыргыз Республикасы Бишкек шаары, Жибек Жолу проспектиси 394 дареги боюнча жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетинин китепканасынан: 720000, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44 дареги боюнча таанышууга болот. ДК сайтынын дареги: dissovetecon.knu.kg

Автореферат «___» _____ 2019 – ж. таркатылды

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
экономика илимдеринин кандидаты, доцент

М.А. Дженалиева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилденген теманын актуалдуулугу. Эгемендүүлүккө жетишкенден бери Кыргыз Республикасында айыл чарба кооперативдери жана дыйкан (фермердик) чарбалары түзүлүп, айыл чарба продукциясынын 60-70 % камсыз кылганы менен көп кемчиликтерге, жер аянтынын аздыгы, натуралдык чарбанын үстөмдүк кылышы, уюштуруу, башкаруу иштери начар өнүккөнүнө туш келгенине байланыштуу, рыноктун шартында агрардык реформа ойдогудай натыйжалуу жана рационалдуу жүрдү деп айтууга болбойт. Мындай шартта, рыноктук мамилени өнүктүрүү үчүн негизги кадамдарды бухгалтердик эсеп системасын реформалоодон баштоо керектиги да келип чыкты. Анткени бухгалтердик эсепти жана финансылык отчетторду эл аралык стандарттын талабына ылайыктамайынча айыл чарбасын рыноктук шартта башкарууга жана өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүктөр түзүлбөйт.

Мындай жагдайлар айыл чарбасында бухгалтердик эсептин теориялык-методологиялык изилдөөнүн *актуалдуулугун* жаратты.

Азыркы учурда башкаруу эсебин жүргүзүүнүн илимий-практикалык усулунун жолдору бизде жетишээрлик деңгээлде иштелип чыкпагандыктан изилдөө жүргүзүш үчүн адегенде эсептик – информацияны камсыздоо, КРнын экономикасындагы болуп жаткан трансформацияга байланыштуу эсеп жүргүзүүнүн жаңы маселелерин аныктоо зарылдыгы турат.

Акыркы жылдардын ичинде айыл чарбасында чыгымдардын эсебин уюштуруу, калькуляциялоо, өздүк наркын эсептөө көптөгөн чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде жарык көргөн, алар: Г. Гринман, М. Пизенгольц, К. Друри, Дж. Фостер, Ч. Хорнгрен, А. Аксененко, А. Шеремет, Р.А. Алборов, Е. Козлов, Г. Лисович, А. Федяев, В.К. Радостовец, К.Ш. Дюсембаев, К.Т. Тайгашинова, С.Д. Тажибаев, С.С. Сатубалдин ж. б.

Айыл чарбасында эсеп-кысап жана талдоо темаларын изилдөөнүүсү төмөнкү ата мекендик окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган, алар: М.И. Исраилов, Д.К. Омуралиева, А.А. Арзыбаев, А.Б. Ботобеков, Т.Д. Суранаев, Э.У. Кулова, Т.А. Абдыкаиров, У.С. Сулайманова, Т.М. Исраилов ж.б.

Айыл чарбанын өзгөчөлөктөрү, дыйкан (фермердик) чарбанын эсеп системасы жана талдоосу ФОЭСтин принциптерине дал келиши керек, анткени алар эсепти уюштуруу, калькуляция жана өздүк наркты аныктоо, талдоо өсүп өркүндөп, жаңыланып турса талапка жооп берет.

ФОЭСтин талаптары, принциптери айыл чарбага толук киргизиле электиги теманын *актуалдуулугун* дагы бир жолу далилдейт. Айыл чарбада эсеп жүргүзүү, калькуляциялоо, көзөмөлдүк кылуу жана өндүрүшкө кеткен чыгымдарды талдоо менен өз ара көйгөйлөрүн изилдөө азыркы шарттын талабы, анын илимий-практикалык маанилүүлүгү теманын *актуалдуулугуна* жооп берет. Жогору жакта белгиленген маселелер, бизге ушул теманы диссертациялык изилдөө катары тандоого себеп болду жана аны аткарууда азыркы учурдун талабына жооп бергидей багытта жүргүзүлдү.

Диссертациялык теманын приоритеттүү илимий багыттары, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер жүргүзгөн негизги илимий – изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын изилдөөнүн темасы рыноктун шартындагы бухгалтердик эсеп системасында жүргүзүлүп жаткан реформаларга тыгыз байланыштуу жана төмөнкү Мамлекеттик Программаларды ишке ашырууга багытталган: «Кыргыз Республикасынын 2013-2017 жылдары туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясы»; 2000 – жылдын КРдин экономикасынын реалдуу секторунда бухгалтердик система жана финансылык отчеттуу ФОЭСтин талабына жараша реформалоо (3.04.2000 – ж. КРдин Президентинин Жарлыгы); «Кыргыз Республикасында 2014-2020 – ж.ж. корпоративдик финансылык отчеттуулукту жана аудитти өнүктүрүү стратегиясы» жана К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин экономика факультетинин «ЕАЭС шартында Ысык-Көл облусундагы азык-түлүк коопсуздугунун эсеби жана талдоосу» комплекстүү темадагы илимий изилдөөсү менен байланышта.

Изилдөөнүн максаттары жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн *максаты*: рыноктун шартында айыл чарба ишканаларында бухгалтердик эсеп системасынын теориясын жана практикасын ФОЭСтин негизинде жүргүзүү, чыгымдардын эсебин алуунун, продукциянын өздүк наркын калькуляциялоонун жана талдоонун ыкмаларын, усулдарын изилдеп чыгуу зарылдыгында төмөнкү милдеттерди ишке ашыруу керек болду:

- бухгалтердик эсепти айыл чарба ишканаларында уюштуруунун теориялык-усулдук негиздерин, анын маңызын жана өзгөчөлүктөрүн ФОЭСтин принциптерине жана талаптарына ылайык терең изилдөө;

- айыл чарба өндүрүшүнүн чыгымдарынын классификацияларын илимий негиздөө, аларды дыйкан (фермердик) чарбаларда колдонуунун методикасын иштеп чыгуу жана башкаруу эсебин уюштуруу;

- айыл чарба продукцияларын өндүрүүгө кеткен чыгымдарынын статьяларын толуктоо, өздүк наркын калькуляциялоосунда колдонулуучу

усулдарын дүйнөлүк тажрыйбаларга таянып алдыңкы ыкмаларды сунуштоо;

- биологиялык активдерди жана айыл чарба продукцияларынын өздүк наркын салыштырма талдоо ыкмасын колдонуу менен, ишканалардын уюштуруу жана башкаруу формаларына ылайык изилдөө жана натыйжалуулугун аныктоо;

- айыл чарба продукцияларынын өндүрүшүнүн өнүгүүсүн жана алардын эффективдүүлүгүн, учурдагы жана келечектеги абалын изилдөөдө математикалык аппаратты жана модельдөө ыкмаларын колдонуунун негизинде изилдөө жана сунуштарды киргизүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы болуп, айыл чарбада бухгалтердик эсептин теориялык, усулдук жана практикалык маңызынын чечмелениши жана эсептөөнү ФОЭСке негиздеп системалык түрдө жүргүзүүдө төмөндөгүлөр кирет:

- ФОЭСтин талаптарына жана принциптерине ылайык бухгалтердик эсепти айыл чарба ишканаларында уюштуруунун теориялык-методикалык негиздери изилденди;

- айыл чарба өндүрүшүнүн чыгымдарынын классификациялары илимий негизделип жана аларды дыйкан (фермердик) чарбаларда колдонуу методикалары жана башкаруу эсебин уюштуруу шарттары сунушталды;

- айыл чарба ишканаларындагы продукцияларды өндүрүүгө кеткен чыгымдарынын тизмеги ирээтке келтирилип толукталды жана өздүк наркын калькуляциялоодо дүйнөлүк тажрыйбанын негизинде алдыңкы ыкмалар сунушталды;

- биологиялык активдердин жана айыл чарба продукцияларынын өздүк наркын салыштырма талдоо ыкмасын колдонуунун негизинде, ишканалардын уюштуруу жана башкаруу формаларына ылайык изилденип, натыйжалуулугу аныкталды;

- айыл чарба продукцияларынын өндүрүшүнүн өнүгүүсүн жана алардын эффективдүүлүгүн учурдагы жана келечектеги абалын экономика-математикалык моделди колдонуунун негизинде изилденип аныкталды жана сунуштар берилди.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык мааниси.

Изилдөөнүн жыйынтыгында Ысык-Көл облусунун айыл чарба өндүрүшүнүн ар кандай агрардык түзүмдөрдөгү бухгалтердик эсептин уюштурулуш практикасы, алардын абалынын ФОЭСтин принциптерине жана талаптарына дал келүүсү, ишканалардын

эффективдүүлүгүн көтөрүүдөгү эсептин ролу жана аны жакшыртуунун жолдору сунушталган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын айыл чарба кооперативдердин, дыйкан (фермердик) чарбанын субъектилери өз ишмердигинде эсеп жүргүзүүдө кеңири колдоно алышат, чыгымдарын эсептөөдө, калькуляциялоодо, продукцияларына баа коюуда, сатууда, киреше-чыгыша эсептеринде туура багыт алышат жана экономика билимин берүүчү окуу жайларында атайын «Айыл чарбадагы бухгалтердик эсеп», «ФОЭСтин айыл чарбада колдонуу» курстарды окутууга жол ачат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын экономикалык мааниси.

Диссертацияда изилденген тема конкреттүү жаңы багыттагы изилдөөнүн башталышы, анткени изилдөөлөр мындай аспектке жүргүзүлгөн эмес. Айыл чарбасында продукциясынын эсебин алууну салык менен эле байланыштырып жөн калбастан өздүк нарк, калькуляциялоо, чыгым, пайда, натыйжа, рентабелдүүлүк менен эсептеп, чакан чарба болгондо дагы ФОЭСтин тиешелүү статьяларына таянып уюштурулса инвестиция алууга, товарды эл аралык рынокко алып чыгууга, айыл чарба структурасын өзгөрткөнгө шарт түзүлөт. Ар бир фермер, дыйкан илимий информацияларга таянып кайсы продукцияны өндүрүү керек, эмгекти кантип акташ керек деген көйгөйлөрдү чечүүгө катышат.

Диссертацияны коргоого чыгарылган негизги жоболору төмөндөгүлөр:

- ФОЭСтин талаптарына жана принциптерине ылайык изилденген жана аныкталган бухгалтердик эсептин теориялык-методикалык негиздери айыл чарба ишканаларында колдонууда чарбанын финансылык абалы жөнүндө так маалыматты жана туура чечим кабыл алууну берет;

- изилденген жана илимий негизделген айыл чарба өндүрүшүнүн чыгымдарынын классификациялары жана башкаруу эсебин чарбада колдонууда чыгымдарды туура бөлүштүрүүгө, пайданы туура эсептөөгө жардам берет;

- толукталаган айыл чарба продукцияларынын өндүрүш чыгымдары жана сунушталган калькуляциялоо ыкмаларын колдонуу продукциянын өздүк наркын туура аныктап, келечекке натыйжалуу план түзүүгө шарт түзөт;

- биологиялык активдердин жана айыл чарба продукцияларынын өздүк наркына салыштырма талдоо жүргүзүү чыгымдардын өзгөрүү себептерин аныктоого мүмкүндүк берет;

- экономика-математикалык моделди айыл чарбада колдонуу алардын эффективдүүлүгүн жогорулатат жана келерки жылдарга ишмердүүлүк боюнча так прогнозду берет.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациянын автору айыл чарбада эсеп жүргүзүүнү реформалоо, чыгымдардын эсебин уюштуруу, калькуляциялоо жана өздүк наркты талдоонун теориялык негиздерин изилдөө менен айыл чарба кооперативдериндеги жана дыйкан (фермердик) чарбаларындагы керектүү ыкмаларын жана принциптерин колдонуу жоболорун тактап, талдап жана сунуштап чыккан.

Диссертацияда чагылдырылган теориялык жана методологиялык жоболор К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин «Экономика» багытындагы бакалавр жумушчу программаларына, «Айыл чарбасындагы бухгалтердик эсептин өзгөчөлүктөрү», «Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары» сабактарын окууда киргизилген.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын негизги жоболору, изилдөө процессинде алынган теориялык жана практикалык жыйынтыктары изденүүчү тарабынан ар түрдүү эл аралык, республикалык, жергиликтүү деңгээлде өткөн илимий практикалык конференцияларда, улуттук конгресстерде доклад жолдонуп, илимий оң баага татышкан: «Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү бухгалтердик эсеп жана аудит улуттук системасынын өнүгүү келечектери жана көйгөйлөрү: теориясы, методологиясы жана практикасы» (Чолпон-Ата ш., 2011-ж.), «Евразиялык экономикалык интеграция шартындагы бухгалтердик эсеп жана аудит улуттук системасынын өнүгүү келечектери жана көйгөйлөрү» (Чолпон-Ата ш., 2012-ж.), «Евразиялык экономикалык интеграция шартындагы бухгалтердик эсеп жана аудит улуттук системасынын бириктирүү көйгөйлөрү» (Чолпон-Ата ш., 2013-ж.), «Ысык-Көл облусунун социалдык-экономикалык өнүгүүсү жана экономикалык көйгөйлөрү» (Каракол ш., 2015-ж.), «Каржы жана каржылык башкаруу» боюнча экинчи республикалык улуттук конгресс, (Каракол ш., 2016-ж.), «ЕАЭС өлкөлөрүнүн экономикасын интеграциялоо, эсептин жана аудиттин эл аралык стандарты: тажрыйбасы жана келечеги» (Чолпон-Ата ш., 2016-ж.), «Борбордук Азия өлкөлөрүндө эсепке алуу жана аудит системаларын интеграциялоо жана координациялоонун заманбап көйгөйлөрү» (Бишкек ш., 2017 – ж.), «Кыргыз Республикасында «Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит» адистиктерин даярдоодо жана билим берүүдөгү көйгөйлөрү» (Бишкек ш., 2018 –ж.), «Евразиялык

өлкөлөрүндөгү экономикасынын коррупциялык тобокелдерди азайтуудагы каржыны көзөмөлдөө тармактуу институттардын эффективдүүлүгүн жогорулатуу» (Бишкек ш., 2018–ж.) ж.б.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары Ысык-Көл облусундагы «Заря», «Айкол», «Оргочор тажрыйба кой чарба станциясы», «Муратчан» кооперативдеринде жана «Преображенское», «Эльдияр» дыйкан (фермердик) ж.б. чарбаларынын тажрыйбалык ишмердүүлүгүндө апробацияланган жана сунушталып жайылтылып турду.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда толук чагылдырылышы. Изилденген тема боюнча Кыргыз Республикасында жана Россия Федерациясында жалпысынан 28 илимий макала, 10,25 басма табак көлөмүндө жарык көрдү, анын ичинде РИНЦке катталаган 19, алардын 2 макала чет өлкө журналдарында басылган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертациялык иш шарттуу белгилерден жана кыскартуулардын тизмесинен, кириш сөздөн, үч баптан, корутундудан, 151 колдонулган адабияттардан, 152 негизги тексттен, 36 таблицадан, 16 сүрөттөн, 7 тиркемеден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу жана анын изилденген деңгээли, максаты жана маселелери, илимий жаңылыгы, практикалык жана экономикалык маанилүүлүгү аныкталды, диссертанттын жеке салымы, изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо деңгээли, иштин структурасы жана көлөмү берилди.

Биринчи бап: «Айыл чарбасындагы бухгалтердик эсептин теориялык жана усулдук негиздери» - бөлүгүндө, бухгалтердик эсеп айыл чарба өндүрүшүн башкаруу системасынын информациялык булагы катары каралып, айыл чарба ишканаларынын эсеп системасын уюштуруу жана анын усулдук аспектилери, финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын айыл чарба ишканаларында колдонуу жана анын өзгөчөлүктөрү изилденди.

Айыл чарба ишканаларынын экономикалык ишмердиги тууралуу маалыматтын эң негизги булагы болуп бухгалтердик эсеп саналат. Ал ишканаланы башкарууда негизги функцияны аткарат, себеби бухгалтердик маалыматтардын негизинде чарба иштерине талдоо жүргүзүлөт жана келээрки жылга план, прогноздор түзүлөт.

Бухгалтердик эсеп – экономикалык субъектилердин чарбалык операциялары боюнча анын аткарган иштери жөнүндөгү башкаруу чечимин кабыл алуу үчүн финансылык отчеттун информация менен жабдып, жыйнап, каттоодон өткөрүп жана иштеп чыгууну камсыз кылуучу система. Улуу

окумуштуу Вернер Зомбарт, «Бухгалтердик эсеп рынок экономикасынын пайда болушунда белгилүү ролду ойноду» - деп белгилегендей бухгалтердик эсеп алгачкы жазуу менен бир мезгилде толукталып чарба жүргүзүүнүн түп нускасы болуп калды [Арамян, И.А. Руководство по ведению бухгалтерского учета в товарных и сервисных кооперативах. - Бишкек, 2006.-Б. 96].

Маалымат бүгүнкү күндө коомду өнүктүрүүнүн негизги ресурсу катары каралат. Илимдин азыркы учурдагы өнүгүүсүн жаңы экономиканын маалыматы, билими катары мүнөздөсө болот. Кыргызстанда бухгалтердик эсептин өнүгүүсү, финансылык отчеттун эл аралык стандарттарына – ФОЭСке өтүүсү коомдун өсүшү мезгилдин талабына байланышкан. Кыргыз Республикасы 2002 – жылы 29 – апрелде «Бухгалтердик эсеп жөнүндө» Мыйзамы кабыл алынып ФОЭСке өтүү иштери күчүнө кирген. Себеби, ата мекендик бухгалтердик эсепти эл аралык деңгээлде стандартизациялоо керек болгон.

Айыл чарба ишканаларында бухгалтердик эсептин максаты өндүрүш циклинин чыгымдарын дифференциациялоо, себеби календардык жыл менен өндүрүш циклы бири бирине дал келбейт жана быйылкы жылдын түшүмүнө былтыркы жылдын чыгымдарынын эсебин бөлүш керек, же болбосо келээрки жылдын түшүмүнө быйылкы жылдын чыгымдарынын өтүшү ченем.

Айыл чарбасында бухгалтердик эсептин өзгөчөлүгү – өндүрүш процессин, эмгек куралы катары колдонулган жаратылыш, жер, тирүү организмдер – жаныбарлар жана өсүмдүктөр менен байланышкан. Өндүрүш циклынын көпчүлүк бөлүгүн тирүү организмге максаттуу багытталган таасири түзөт. ФОЭС №41 «Айыл чарба» ылайык тирүү организмдер жана жандыктар «Биологиялык активдер» - деген ат менен эсеп системасына кирди.

Өткөн кылымдын 90 – жылдары СССРдин жоюлушу менен Кыргыз Республикасы үчүн рыноктук экономикага өтүү жана агрардык секторду реформалоонун жылдары болду. Айыл чарбасынын дүң продуктунун 60-70% өндүргөн колхоз жана совхоздор жоюлуп, үч категориядагы чарба пайда болду: жеке чарба (өздүк, дыйкан, фермердик чарба), жамааттык чарбалар (кооперативдер, жамааттык дыйкан чарбалар жана акционердик коомдор), мамлекеттик чарбалар. Буларда 1991-жылдан баштап бухгалтердик эсеп системасы жай баракат калыптана баштады [Суранаев, Т.Д. Состояние

информационной учетной системы в аграрных формированиях КР. // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына.-Бишкек, 2011.–Б. 155-159].

Эске салсак, бир учурларда советтин айыл чарба бухгалтердик эсеп системасында батыш өлкөлөрүнүн окумуштууларынын жер иштеткен сунуштаган эсеп системасы чоң кызыгуу жараткан. Андагы негизги идея чарбанын ээсин жана анын үй-бүлөсүн айыл чарба өндүрүшүндөгү ар түрдүү аз маанилүү иштерден «тазалаган».

Биз жалпысынан жыйынтык жасап кеткен окумуштуулардын сунуштарын төмөнкү таблицада көрсөттүк:

Таблица 1.1 - Айыл чарбасы үчүн эсептик каттоо системасы

№	Эсептик каттоолор жана счеттор	
1	Китептер:	1. касса китеби; 2. карыздардын жана алына турган карыз китеби.
2	Ведомосттор:	1. чарбада өзүлөрүнүн керектегенинин жыйынтык ведомосту; 2. үй-бүлөдөгү керектөөнүн жалпы наркынын эсебинин ведомосту; 3. чарбанын эсинин үй-бүлөөсүнүн айыл чарбага жумшаган эмгегинин ведомосту; 4. курулштун, түп-тамырынан бери жакшыртууга кеткен нарктын ведомосту; 5. отчеттук мезгилдеги продуктунун жана малдын көбөйүшү жана азайышы боюнча ведомость; 6. жумушчулар менен жекече эсептешүү ведомосту; 7. чарбанын таза кирешесинин эсебинин ведомосту.

Булак: автор тарабынан тарыхый булактарды изилдөөнүн негизинде түзүлдү [Исраилов, М.И. Проблемы аграрной реформы: управленческо-информационные аспекты. – Бишкек, 1997. – Б. 162]

Профессор Исраилов М.И. белгилегендей, мамлекетте агрардык-жер реформасын жүргүзүү процессинде терс көрүнүштөр менен дагы коштолгон нерселер болгон: көптөгөн кайрадан түзүлгөн чарбалар, дыйкан (фермердик) чарбалар, алардын ассоциациялары, айыл чарба кооперативдери бухгалтердик эсепти жана отчеттуулукту жүргүзүү боюнча усулдук иштөөлөр, жоболор жана көрсөтмөлөр менен камсыз болгон эмес [Исраилов, М.И. Проблемы аграрной реформы: управленческо-информационные аспекты. – Бишкек, 1997. –Б. 162].

Мамлекетибиздин дыйкан (фермердик) чарбаларындагы, өндүрүштүк жана бөлүнүш боюнча өзгөчөлүктөрүн эске алып, бухгалтердик эсепти жүргүзүү боюнча практикасын талдап көрүп, төмөнкүлөрдү белгиледик:

- бирдей жана аз өлчөмдө продукция өндүргөн, чакан жана жеке дыйкан (фермердик) чарбаларда «киреше-чыгаша» принциптерине таянган жөнөкөй эсептик системаны колдонууну сунуштайбыз;

- ири дыйкан (фермердик) жана кооперативдик чарбаларга кыскартылган счеттордун планын жана кош жазуу системасынын колдонуунун негизинде бухгалтердик эсепти жүргүзүүгө болот.

Ысык-Көл облусунун айыл чарба субъектилеринин санын салыштырып талдап чыгып алардын динамикасын төмөнкү таблицада көрсөттүк:

Таблица 1.2 - Ысык-Көл облусунун айыл чарба субъектилеринин 2010-2017 жылдардагы жалпы санынын динамикасы

№	Чарбалар	2010	2015	2016	2017	2017 – ж. % 2010 –ж. карага
1	Мамлекеттик чарба	10	4	16	15	50
2	Коллективдик чарба	65	77	71	74	13,8
3	Дыйкан (фермер) жана жеке чарбалар	30738	34959	36555	37120	20,8
4	Көмөкчү чарбалар	48	3	3	0	-100
5	Токой чарбасынын ишканалары	9	16	15	10	11,1
6	Балык чарбасынын ишканалары	5	22	22	20	300
7	Баардыгы	31610	35081	36686	37239	17,8

Булак: КР УСК маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү: [www.stat.kg]

Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй облустун агрардык түзүүлөрүнүн эң басымдуу бөлүгү дыйкан (фермердик) чарбалары (86%) бүгүнкү реалдуу шартта системалык эсеп-кысаптан четтелип калган. Алардын негизги милдети – салык төлөө боюнча маалыматтарды берүү болуп эсептелет. Тактап айтканда, бул чарбалык түзүлүштөрдүн кандайдыр бир деңгээлде эсептөө системасы менен камсыз болуусу абдан маанилүү.

Ошону менен бирге бухгалтердик эсепти айыл чарба ишканаларында уюштуруунун теориялык-методикалык негиздерин жана көптөгөн өзгөчөлүктөрүн ФОЭСтин принциптерине, талаптарына ылайык изилдеп, кайсы усулдарды колдонуу керектиги аныкталды.

Экинчи бап «Айыл чарба продукцияларынын өндүрүш чыгымдарынын эсебин уюштуруу жана өздүк наркын калькуляциялоо» - бөлүгүндө «чыгым», «чыгаша» жана «сарптоо» экономикалык категорияларын чечмелеген негизги эмгектерди талдоонун негизинде жана айыл чарбасындагы чыгымдардын, аларды кандай классификацияга бириктиргенде так, туура маалымат келип чыгаары аныкталды.

Айыл чарбасындагы чыгымдарды классификациялоо, аларды статьяларга бөлүштүрүү жана кыска мөөнөттүү биологиялык активдерди эсепке алууда ФОЭСтин, «советтик» эсептик системанын тажрыйбасын колдонулуп, изилденген чарбалардагы чыгымдардын топтоштурулушу көп статьялардын аналитикалык мүмкүнчүлүгүнүн тайыздыгын айгинелейт.

Таблица 2.1 - Айыл чарба продукция өндүрүүсүнүн чыгымдарынын классификациясы

№	Мал чарбасы	Өсүмдүк чарбасы
1	Материалдык чыгымдар: күйүүчү май, энергия	Материалдык чыгымдар: күйүүчү май, энергия
2	Эмгек акыга болгон чыгымдар	Эмгек акыга болгон чыгымдар
3	Социалдык төлөмдөр	Социалдык төлөмдөр
4	Тоют	Үрөн, айдалчу материалдар
5	Малды коргоо каражаттары	Жер семирткичтер
6	Негизги каражаттарга кеткен чыгымдар	Өсүмдүктөрдү коргоо каражаттары
7	Өндүрүштү уюштуруу боюнча кеткен жалпы чыгашалар	Негизги каражаттарга кеткен чыгымдар
8	Административдик чыгашалар	Административдик чыгашалар
9	Коммерциялык кредиттер боюнча пайыздар	Коммерциялык кредиттер боюнча пайыздар
10	Башка өндүрүш чыгашалары	Башка өндүрүш чыгашалары

Булак: автор тарабынан түзүлдү [Международные стандарты финансовой отчетности. – Бишкек, 2002.-Б. 1040]

Жогорудагы көрсөтүлгөн айыл чарбасынын негизги тармактарынын өндүрүш чыгымдарынан тышкары *транзакциялык чыгымдарды* да аныктап, классификацияга киргизүүнү талап кылат. Тактасак, *транзакциялык чыгымдар* – бул сүйлөшүүлөрдү жана чечимдерди кабыл алууга, информацияларды иштеп чыгууга жана чогултканга, көзөмөлдөөгө жана келишимдерди юридикалык жактан коргоого кеткен чыгымдар. Ошол эле учурда бул чыгымдарды «административдик» - деп айтышка да болбойт, себеби, сумма келишим менен бекилбейт. Демек, булардын булагы катары «Пайда» счетун эсептесе туура келмек.

Таблица 2.2 - Ысык-Көл облусундагы «Заря» айыл чарба үрөнчүлүк кооперативинин (АҮК) 2017-жыдагы өндүрүш чыгымдарынын түзүлүшү

№	Өсүмдүк чарбасындагы чыгымдардын эсебинин статьялары	Салыштырмалуу %	№	Мал чарбасындагы чыгымдардын эсебинин статьялары	Салыштырмалуу %
1	Эмгек акыга болгон төлөмдөр	14,2	1	Эмгек акыга болгон төлөмдөр	18,6
2	Үрөн	16,2	2	Тоют	47,4
3	Жер семирткичтер	14,0	3	Күйүүчү май жана майлоочу нефтпродуктулары	3,5
4	Күйүүчү май жана малоочу нефтпродуктулары	10,1	4	Электрэнергия	2,2
5	Электрэнергия	0,8	5	Амортизация	2,2
6	Амортизация	0,8	6	Жана башка чыгымдар	26,1
7	Жана башка чыгымдар	39,8		Баардыгы	100,0
	Баардыгы	100,0		Баардыгы	100,0

Булак: «Заря» АҮК жылдык отчетунун негизинде автор тарабынан түзүлдү [«Заря» ҮАК 2017 – жылдык финансылык отчеттору]

Белгиленген чарбанын өндүрүш чыгымдарынын кээ бир статьялары өтө жалпыланганы эсептин тактыгына жана өздүк нарктын түз аныкталышына жол бербейт. Буга мисал болуп, «Заря» ҮАКтын «Жана башка чыгымдар» статьясын алсак болот. Бул статьяда өсүмдүк чарбасынын 39,8%, мал чарбаныкы 26,1% жалпы чыгымдардын үлүшүн түзгөнү далил болот. Натыйжада аталган чыгымды деталдаштырбаса талдоонун жыйынтыгы ишенимсиз маалыматты берет.

Ар бир айыл чарба продукциясынын өздүк наркын калькуляциялоо үчүн анын алдынкы ыкмаларын колдонуу зарыл.

Таблица 2.3 - Калькуляциянын багыты боюнча классификациясы

№	Калькуляциянын бөлүнүшү:	
1	убакытка карата:	
а)	болжолдуу:	<p>а) <i>проекттик калькуляция</i> – бул жаңы продукциянын түрөлүн өндүрүүгө, жаңы курулушка багытталган.</p> <p>б) <i>пландык калькуляция</i> – бул өздүк нарк сырьё, материалдардын, эмгек чыгымдарынын нормасынын негизинде эсептелет.</p> <p>в) <i>сметалык калькуляция</i> – бул пландык калькуляциянын бир түрү, тейлөө көрсөтүүчү ишканаларда колдонулат.</p> <p>г) <i>нормативдик калькуляция</i> – белгилүү бир датага нормативдик негизде түзүлөт. Калькуляция бир эле жолу бир конкреттүү заказга түзүлөт.</p>
б)	отчеттук калькуляция	
2	чыгымдардын көлөмүнө карата кошулуучу:	
а)	кыскартылган өздүк нарк – түз чыгымдар менен түзүлөт, негизинен материалдык жана эмгек чыгымдардан.	
б)	өндүрүштүк өздүк нарк – өндүрүш чыгымдары менен аныкталат, жалпы өндүрүш чыгымдарын камтыйт.	
в)	толук өздүк нарк – негизинен ишкана боюнча жалпы эсептелет. Финансылык отчеттун экинчи формасы боюнча түзүлөт: Сатылган продукциянын өздүк наркы+соода чыгымдары+жалпы административдик чыгымдар= операциялык чыгымдар.	
3	көрсөткүчтөрдү детализациялоо даражалары боюнча:	
а)	<i>чоңойтулган калькуляция</i> – акчалай түрүндө чыгымдардын статьяларынан түзүлөт.	
б)	<i>деталдаштырылган калькуляция</i> – өзүнчө чыгымдардын статьялары чечмелениши менен деталдаштырылып түзүлөт.	
4	эсептөөнүн бүтүшү боюнча:	
а)	<i>азыркы калькуляция</i> – заказдын бөлүкчөлөрү боюнча ай сайын, квартал сайын түзүлөт. Мындай калькуляциянын көрсөткүчтөрү күнүмдүк иште колдонулат, жана оңдолуп, толукталып турат.	
б)	<i>акыркы (отчеттук) калькуляция</i> – заказдын өткөрүлүп берилиши жана иштин бүтүшү боюнча түзүлөт. Мындай калькуляция финансылык жыйынтыктарды аныктаганга колдонулат жана өзгөрткөнгө болбойт.	

Булак: Автор тарабынан түзүлдү [Исраилов, М.И. Бухгалтерский финансовый учет. – Бишкек.: Турар, 2012. –Б. 37-43]

Жогоруда белгиленгендей, колдонулуучу алькуляциянын ыкмасы чыгымдардын эсебинин объектисин аныктоого жана калькуляциянын усулуна көз каранды экендигин белгилей кетишибиз керек.

Профессор М.Исраиловдун эмгектеринде айыл чарба түзүмдөрүндө эсептин жана калькуляциялоонун бир нече ыкмаларынын колдонулушу белгиленген. Мисалы, дыйкан (фермердик) жана чакан чарбаларга сунушталган: *жөнөкөйлөтүлгөн эсеп системасы*.

Жөнөкөйлөтүлгөн жана түз ыкма менен эсеп жүргүзүлгөндө төмөндөгү формуланы колдонууну сунуштайбыз:

ПӨН=(ПТМС+ПТЭС+ӨКЧ):ПС [Исраилов, М.И. Бухгалтерский финансовый учет. – Бишкек.: Турар, 2012. –Б. 483]

ПӨН – продукциянын өндүрүштүк наркы;

ПТМС – продукцияга кеткен түз материалдык чыгымдар;

ПТЭС – продукцияга кеткен түз эмгек чыгымдар;

ӨКЧ – өндүрүштүк кошумча чыгымдар

ПС – продукциянын саны.

Кыргызстандын айыл чарба тармагындагы түзүлүштөр бүгүнкү күндө эсеп – кысаптын ар кандай формаларын жана деңгээлдерин колдонууда. Эң көйгөйлүүсү дыйкан (фермердик) чарбаларындагы эсеп-кысап системасынын абалы жана алардын ыңгайлуу пайдаланылышы.

Ал эми, ири мамлекеттик жана кооперативдик айыл чарба ишканаларында чыгымдардын эсебин жана өздүк наркты калькуляциялоо салттуу ыкмалары колдонулушу зарыл (таблица 2.4).

Таблица 2.4 - «Заря» УАКнин 2017 – жылдагы ири мүйүздүү малдан алынган продукциялардын өздүк наркын эсептөө

№	Көрсөткүчтөр	Саны	Суммасы
1	Бир жыл ичинде мал бакканга кеткен чыгымдар (орточо малдын башы - 765 баш)	765	6269559
2	Бир жыл ичинде негизги продукциянын өндүрүлүшү: Сүт, литр Төл, баш	385203 221	5073431 447116
3	Баардыгы:	-	5520547
4	Жыл ичинде алынган жардамчы продукция: Кык, тонна	11272	1416995
5	Баардыгы: Жардамчы продукциянын наркы		1416995
6	Баардыгы: Өндүрүлгөн продукциялар		6937542
7	Өндүрүшкө кеткен чыгымдар жардамчы продукциялардын наркын кемиткенден кийин: Чыгымдарды бөлүштүрүү: Сүт: 4852564 x 90%= 4367307,6 Төл: 4852564 x 10% = 485256,4		4852564 4367307,6 485256,4
8	Продукция бирдигинин өздүк наркы: Сүт: 4367307,6 : 385203 = Төл: 485256,4 : 221 =		11,33767 2195,7303
9	Өздүк наркты корректировкалоо Сүтгүн анык (акыйкат) наркы 13,1708 накталай наркы –		

	11,33767 айырмасы – 1,83313 (пайда)*385203 л = 706127,17 Төл анык (акыйкат) наркы 2023,15, накталай наркы – 2195,7303 айырмасы -172,5803 (пайда)*221=38140,25		706127,17 38140,25
10	Баардыгы:		667986,92

Булак: «Заря» УАКнин жылдык отчетунун негизинде автор тарабынан түзүлдү [«Заря» УАКнин жылдык финансылык отчеттору]

Бул процессте, баса белгилей турган нерсе, ФООЭСтин сунуштарына ылайык продукциялардын өздүк наркын аныктоо менен бирге, алардын акыйкат наркын чыгарып отчеттуулукка киргизүү.

Айыл чарбасында «Директ-костинг» системасынын элементтерин колдонуу зыян тартпоонун критикалык чекитин эсептеп чыгууга, өздүк нарктын же ар түрдүү чыгашаларды прогноздоого мүмкүндүк берет. Мисалы мал чарбада малдын, канаттуунун саны жана өндүрүштүн сыйымдуулугунун чыгымдын жалпы суммасына жана бир даана продуктунун өздүк наркы ж.у.с. алынган информация боюнча белгилүү продукциянын көлөмү, тоют топтоо же сатуу, баа ж.б. боюнча.

Мисалы, зыян тартпоо чекитин аныкташ үчүн «Чыныбай» дыйкан (фермердик) чарбанын көрсөткүчтөрүн алсак:

Таблица 2.5 - «Чыныбай» дыйкан чарбасынын көрсөткүчү 2017-жыл

№	Көрсөткүчтөр	Картофель	Арпа	Баардыгы
1	Сатуунун көлөмү, кг.	125000	25000	150000
2	1 кг. болгон баасы	5	7	-
3	Жалпы сатуудан түшкөн акча	625000	175000	800000
4	1 кг. продукцияга кеткен өзгөрмөлүү чыгымдар (сом)	3.5	5	-
5	Жалпы сатуунун көлөмүнө кеткен өзгөрмөлүү чыгымдар (сом)	437500	125000	562500
6	Маржиналдык киреше, сом	187500	50000	237500
7	Туруктуу чыгымдар, сом	-	-	37500
8	Таза киреше, сом	-	-	200000

Булак: «Чыныбай» дыйкан (фермердик) чарбасынын маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [«Чыныбай» дыйкан (фермердик) чарбасынын 2017- жылдык финансылык отчеттору]

Бул, дыйкан (фермердик) чарба «Желе» сортундагы картофель жана арпа продукцияларын өндүрөт. 1 кг арпага - 5 кг картофельдин сатылганы туура келет. *Критикалык чекит* X кг. арпа жана 5X кг картофель туура келет. Эсептөөлөрдөн кийин сатуу көлөмүнүн *критикалык чекити* 23685 кг (=37500:1,5833) (1,5833=237500:150000), анын ичинен 3947,5 кг арпага, ал эми 19737,5 кг картофелге туура келет.

Үчүнчү «Айыл чарба түзүмдөрүндө продукцияларды өндүрүү чыгымдарын талдоо, прогноздоо жана жакшыртуу усулдары» - бапында айыл чарба продукциясын өндүрүүгө кеткен чыгымдарды, изилденген облусунун айыл чарба ишканаларынын мисалында салыштырма талдоо

жүргүзүп, чыгымдардын төмөндөө, же болбосо өсүү себептери аныкталып жана алардын өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүн экономика-математикалык моделдин негизинде каралды.

Моделдештирүүнү «Заря» ҮАК чарбасынын экономикалык көрсөткүчтөрүнүн негизинде изилдедик, себеби бул чарбада эсеп жана отчеттуулук толук кандуу талапка ылайык жүргүзүлөт.

Экономика-математикалык модель – бул болуп турган мыйзамдуу нерселер менен экономикалык кубулуштардын математикалык формадагы чогултулган көрүнүш [Орлова, И.В. [и др.] *Экономико-математические методы и модели: компьютерное моделирование: учебное пособие.* – М.: ИНФРА-М, 2012. –Б. 10]. Модель түзүү негизги өндүрүлүүчү өсүмдүктөр: күздүк буудай, арпа жана картофель менен чектелди. Жалпы себилүүчү жердин аянты - 351,8 га. Күздүк буудайдын аянты жалпы айдоо аянтынын 30%, арпа 20%, картофель 28% түзөт.

Буудай жана арпанын жалпы түшүмүнүн 70% элеваторго, картофельдин 90% кайра иштетүүгө жана 3% үрөнгө калтырылат.

Кайра иштетүүгө жиберилген күздүк буудайдын, арпанын жана картофельдин баалары, тиешелүү түрдө сатылган баасынын 180%; 105% жана 120% түзөт, ал эми эмгек сыйымдуулугу 200000 адам/сааттан ашпоосу керек.

Таблица 3.1 - 2017-жылдагы «Заря» ҮАКнин өсүмдүк чарба продукциясынын өздүк наркы жана өндүрүшү

№	Өндүрүлгөн өсүмдүктөр (аянты га.)		Продукцияны чогултуу		Өздүк наркы			Продукцияга кеткен түз эмгек чыгымдары (адам / саат)
			Баары (ц.)	1 га (ц.)	Баары: (сом)	1 га (сом)	Продукция бирдиги (сом, т.)	
1	Күздүк буудай	8,5	182	21,41	90193,5	10611	495,6	178,5
2	Арпа	256,7	5491	21,39	2773968	10806	505,2	5034
3	Картофель	86,6	29135	336,43	11140268	128641	382,37	15036

Булак: «Заря» ҮАКнин финансылык отчетунун негизинде автор тарабынан түзүлдү [«Заря» ҮАКнин 2017 –жылдык финансылык отчеттору]

Таблица 3.2 - 2017-жылкы «Заря» ҮАКнин технология-экономикалык негизги көрсөткүчтөрү

№	Өндүрүлгөн өсүмдүктөр	Эмгек акыга кеткен чыгымдар 1 га, адам/саат	Түшүмдүүлүк ц/га	Материалдык – акчалай кеткен чыгымдар 1 га, сом	Сатылган баасы (1 ц / сом)
1	Күздүк буудай	21	21,41	10611	556
2	Арпа	20	21,39	10806	720
3	Картофель	174	336,43	128641	705

Булак: «Заря» ҮАК финансылык отчетунун негизинде автор тарабынан түзүлдү [«Заря» ҮАКнин 2017 –жылдык финансылык отчеттору]

Таблица 3.3 - Минералдык жер семирткичтерди берүү өлчөмү

№	Өндүрүлгөн өсүмдүктөр	Түшүмдүүлүк, ц/га	Минералдык жер семирткичтер 1 ц./ 1 га		
			Азот	Фосфор	Калий
1	Күздүк буудай	21,41	0,2	0,4	0,6
2	Арпа	21,39	0,25	0,48	0,65
3	Картофель	336,43	0,9	0,7	0,5

Булак: «Заря» УАК маалыматына ылайык автор тарабынан түзүлдү [«Заря» УАКнин 2017 –жылдык финансылык отчеттору]

Таблица 3.4 - 1 центнер минералдык жер семирткичтердин наркы

№	Минералдык жер семирткичтер	Наркы (сом)
1	Азот	1000
2	Фосфор	1250
3	Калий	900

Булак: «Заря» УАК маалыматына ылайык автор тарабынан түзүлдү [«Заря» УАК 2017 –жылдык финансылык отчеттору]

Келтирилген маалыматтардын негизинде *моделде* төмөнкүдөй өзгөрмөлөрдү жана чектөөлөрдү белгиледик: x_1 – күздүк буудайдын жалпы себилген аянты, га; x_2 – арпанын жалпы себилген аянты, га; x_3 – картофелдин жалпы себилген аянты, га.

Бул экономика-математикалык моделдеги чектөөлөрдүн негизги түрлөрүн аныктайбыз:

1. *Айдоо жерлердин аянты боюнча чектөөлөр*: Жалпы айдалуучу жердин аянты 351,8 га барабар, ошондуктан $x_1 + x_2 + x_3 \leq 351,8$.

2. *Ар бир өсүмдүк боюнча айдоо жерлерине коюлган талаптар*:

а) Күздүк буудайды себүү аянты жалпы айдоо аянтынын 30% көп болушу пландалган, ошондуктан $x_1 \geq 0,3(x_1 + x_2 + x_3)$ болот, же барабарсыздык: $0,7x_1 - 0,3x_2 - 0,3x_3 \geq 0$;

а) Ошондой эле, арпаны себүү аянты жалпы айдоо аянтынын 20% көп болушу пландалган, ошондуктан $x_2 \geq 0,2(x_1 + x_2 + x_3)$; болот. Андан, төмөндөгү барабарсыздыкты алабыз: $-0,2x_1 + 0,8x_2 - 0,2x_3 \geq 0$;

в) ал эми картофелди себүү аянты жалпы айдоо аянтынын 28% көп болбошу пландалууда, ошондуктан $x_3 \leq 0,28(x_1 + x_2 + x_3)$, же барабарсыздыкты $-0,28x_1 - 0,28x_2 + 0,72x_3 \leq 0$ түзөт.

3. *Эмгек чыгымдары боюнча чектөөлөр*: Өндүрүш чыгымдары 200000 адам/сааттан ашпоо керек, ошондуктан $21x_1 + 20x_2 + 174x_3 \leq 200000$ барабарсыздыгын алабыз.

x_{18} – өндүрүшкө кеткен жалпы чыгымдарды аныктагандыктан, биздин маселедеги максаттык функция төмөндөгүдөй түрдө жазылат:

$$Z = 1000,8x_6 + 556x_7 + 756x_{10} + 720x_{11} + 846x_{13} + 705x_{14} - x_{18} \rightarrow \max$$

Экономика-математикалык моделден алынган жыйынтыктардын негизинде экономикалык талдоо жүргүздүк:

Таблица 3.5 - Экономика-математикалык моделден алынган экономикалык талдоо

№	Негизги көрсөткүчтөр	Күздүк буудай	Арпа	Картофель	Жыйынтыгы
1	Себүү аянты, га	182,94	70,36	98,5	351,8
2	Себүү аянты, %	52,00	20,00	28,00	100,00
3	Түшүмдүүлүк, ц/га	21,41	21,39	336,43	379,23
4	Жалпы түшүм, ц	3916,7	1505,00	33138,4	38560,01
5	Үрөнгө, ц	117,50	45,15	994,19	1156,84
6	Камсыздандыруу фондуна, ц	86,03	13,86	0,00	99,89
7	Элеваторго, кайра иштетүүгө, ц,	2741,66	1053,50	29825,73	11884,46
8	Сатыкка алынып чыгууга, ц	861,67	331,10	2319,78	3512,54
9	Минералдык жер семирткичти колдонуу: Азот, ц	36,59	17,59	88,65	142,83
10	Фосфор, ц	73,17	33,77	68,95	175,90
11	Калий, ц	109,76	45,73	49,25	204,75
12	Эмгек акыга кеткен чыгымдар адам/саат	3841,66	1407,20	17139,70	22388,55
13	Түшкөн киреше, сом	3222940,98	1034838,28	26868012,36	31125791,62
14	Матералдык чыгымдар, сом	1941133,90	760310,16	12671653,06	15373097,12
15	Азотко, сом	36587,20	17590,00	88653,60	142830,80
16	Фосфорго, сом	91468,00	42216,00	86191,00	219875,00
17	Калийге, сом	98785,44	41160,60	44326,80	184272,84
18	Жалпы чыгымдар, сом	2171816,19	862683,96	12907964,16	15942464,31
19	Пайда, сом	1051124,79	172154,32	13960048,2	15183327,31
Айыл чарба продукцияларын өндүрүүдөгү экономикалык эффект, сом					15183327,31

Булак: автордун эсептөөлөрүнөн түзүлдү [Орлова, И.В. [и др.] Экономико-математические методы и модели: компьютерное моделирование: учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2012. –Б. 10]

Экономика-математикалык моделдештирүү менен биз күздүк буудайдын, арпанын жана картофелдин себүү аянттарын оптималдаштырып, кеткен материалдык чыгымдардын суммасын жогорулатпастан, продукциялардын түшүмдүүлүгүн төмөндөтпөй, жалпы түшкөн пайданын суммасын максималдуу түрдө алууга болоорун көрсөттүк. Мындай экономика-математикалык моделди жалпы айыл чарба ишканаларына колдонууну сунуштайбыз.

Негизинен норматив менен чыгымды башкаруу зыянды четтетет, өндүрүштүн өндүрүмдүүлүгүн жогорулатат, сатып алуу саясатын жакшыртат, өндүрүш ресурстарынын чыгымдарынын өлчөмүн алат, келечекте аларды кайда жумшоого багыт берет. Ошондуктан, эсептин

нормативдик ыкмасы жакшы сапаттарга ээ болгону менен айыл чарбада кеңири колдонулбай жана жайылбай келет. Изилдөөдө булардын себептерин жана ишке ашыруу жолдору каралды.

КОРУТУНДУ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертациялык изилдөө айыл чарба секторунда бухгалтердик эсепти уюштуруу, ФОЭСТИ колдонуу, продукцияны өндүрүүдө чыгымдардын эсебин алуу, алардын өздүк наркын калькуляциялоо жана талдоого багытталды. Изилдөө көрсөткөндөй алардын илимий-теориялык жана практикалык маселелеринин жетишсиздигин эске алып ата мекендик, чет элдик окумуштуулардын эмгектерине таянып, Ысык-Көл облусунун айыл чарба ишканаларында жүргүзүлгөн эсептерге талдоо жасалып, изилдөөнүн негизинде төмөнкүдөй корутундулар чыгарылды:

- бухгалтердик эсептин негизги максаты өндүрүштү уюштуруу системасында эң биринчи информация топтоодон турат, демек айыл чарбада дагы ушул принциптен башташ керек;

- ФОЭСТИн талаптарына, принциптерине ылайык изилденген бухгалтердик эсептин теориялык-методикалык негиздери айыл чарба ишканаларында колдонууда маалыматтарды топтоого, туура чечим кабыл алууга мүмкүндүк берет;

- изилденген айыл чарба өндүрүшүнүн чыгымдарынын классификациялары, иштелип чыккан аларды дыйкан (фермердик) чарбаларда колдонуу методикасы чыгымдарды туура бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берет;

- өндүрүүгө кеткен чыгымдардын толукталган тизмеги, сунушталган өздүк наркын калькуляциялоонун алдыңкы ыкмалары жалпы эсептин сапатын жакшыртууга жана өндүрүштүн натыйжалуулугун так көтөрүүгө шарт түзөт;

- айыл чарба продукцияларынын өздүк наркын салыштырма талдоо ыкмасын колдонуу менен натыйжалуулугун аныктоо, келечекте планды туура түзүүгө жана чарбанын ишинин эффективдүүлүгүн жогорулатууга болоорун көрсөттүк;

- айыл чарба продукцияларынын өндүрүшүнүн өнүгүүсүн жана алардын эффективдүүлүгүн, учурдагы жана келечектеги абалын изилдөөдө колдонулган экономика-математикалык моделдин жыйынтыктары айыл чарба ишканаларынын иштерин бир топ жеңилдетет жана чыгымдарды кыскартуу менен пайданы жогорулатууда так прогноз түзүүгө мүмкүндүк берет;

- айыл чарба продукциясынын эсебин чыгарууда негизги багытты илимий-практикалык тажрыйбага таянган чыгымды прогноздоо методологиясы болуп эсептеле тургандыгы көрсөтүлдү;

- Ысык-Көл облусунда бухгалтердик эсепти ар бир чарбанын кайсы малга канча чыгым кеткенине жараша жаңы багытта жүргүзгөнүн кайра карап чыгышы керек экендигин ырастадык.

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча корутундулар төмөндөгү **практикалык сунуштарды** иштеп чыгууга мүмкүндүк берди:

- айыл чарба ишканалары бухгалтердик эсепти жүргүзүүдө информацияларды толук топтоо принциптерин сакташ керек;

- чакан дыйкан (фермердик) жана ири чарбаларда бухгалтердик эсепти уюштурууда ФОЭСтин талаптарына жана принциптери ылайык колдонууну жайылтуу;

- изилденген жана иштелип чыккан айыл чарба өндүрүшүнүн чыгымдарынын классификацияларын дыйкан (фермердик) чарбаларда колдонуу методикасын сунуштоо;

- айыл чарба ишканаларында продукциянын өздүк наркын калькуляциялоонун алдыңкы ыкмаларын жайылтуу;

- айыл чарба ишканаларынын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун аныктоо үчүн өндүрүлгөн продукцияларынын өздүк наркына салыштырма талдоо ыкмасын колдонууну сунуштайбыз;

- айыл чарба продукцияларынын өндүрүшүнүн өнүгүүсүн жана алардын эффективдүүлүгүн, учурдагы жана келечектеги абалын изилдөө үчүн экономика-математикалык моделди колдонууну жайылтуу, себеби айыл чарба ишканаларынын иштерин бир топ жеңилдетет жана чыгымдарды кыскартуу менен пайданы жогорулатууда так прогноз түзүүгө мүмкүндүк берет;

- айыл чарба продукциясынын эсебин чыгарууда прогноздоо усулун колдонуу;

- айыл чарба өндүрүшүндө чыгымдарды бөлүштүрүүдө нормативдик эсептик системаны колдонууну сунуштоо.

**ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН
ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:**

1. **Малаев, Э.Т.** Дыйкан (фермердик) чарбаларда бухгалтердик эсепти өнүктүрүү [Текст] / Э.Т. Малаев // К.Тыныстанов атындагы ҮМУнун Жарчысы. - Каракол, 2008.-№20. – Б. 51-57.
2. **Малаев, Э.Т.** Фермердик чарбанын эффективдүүлүгү жана лизингге болгон чыгымдар [Текст] / Э.Т. Малаев // К.Тыныстанов атындагы ҮМУнун Жарчысы. -Каракол, 2008.-№21. – Б. 68-72.
3. **Малаев, Э.Т.** Дыйкан-фермердик чарбалардагы эсептин өзгөчөлүктөрү [Текст] / Э.Т. Малаев // Ж.Баласагын атындагы КУУ Жарчысы. - Бишкек, 2012.–Б. 133-136.
4. **Малаев, Э.Т.** Айыл чарба ишканаларында ФОЭСтин колдонуунун өзгөчөлүктөрү [Текст] / Э.Т. Малаев // М.Р. Рыскулбеков атындагы КЭУнун Жарчысы. -Бишкек, 2013. - 1-б. – Б. 188-193.
5. **Малаев, Э.Т.** Ысык-Көл облусунун айыл чарбасын өнүктүрүүнүн кээ бир көйгөйлөрү [Текст] / Э.Т. Малаев // М.Р. Рыскулбеков атындагы КЭУнун Жарчысы. -Бишкек, 2013. - 2-б. – Б. 44-48.
6. **Малаев, Э.Т.** Айыл чарба продукциясынын өздүк наркын калькуляциялоонун негизги ыкмалары [Текст] / Малаев Э.Т. // М.Р. Рыскулбеков атындагы КЭУнун Жарчысы. - Бишкек, 2013. - 2-б., - Б.106-112.
7. **Малаев, Э.Т.** Айыл чарбасындагы бухгалтердик эсепти уюштуруунун социалдык-экономикалык мааниси [Текст] / Э.Т. Малаев // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлер жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун Кабарлары. - Бишкек, 2014.- №2-1 (5).-Б. 221-225.
8. **Малаев, Э.Т.** Айыл чарба продукцияларынын чыгымдарынын бөлүнүшүнүн эсеби [Текст] / Э.Т. Малаев // К.Тыныстанов атындагы ҮМУнун Жарчысы. -Каракол, 2015.- №39.-Б. 118-123.
9. **Малаев, Э.Т.** Айыл чарбадагы бухгалтердик эсептин кээ бир көйгөйлөрү [Текст] / Э.Т. Малаев // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлер жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун Кабарлары. - Бишкек, 2015.-№3 (10). –Б.137-142.
10. **Малаев, Э.Т.** Айыл чарба продукцияларынын өздүк наркын эсептөөнүн жана сарптарды бөлүштүрүүнүн башкаруу аспекти [Текст] / Э.Т. Малаев // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлер жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун Кабарлары.- Бишкек, 2016.- №1-2-1 (12). –Б. 209-212.
11. **Малаев, Э.Т.** Айыл чарба продукциясынын өздүк наркын калькуляциялоо [Текст] / Э.Т. Малаев // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлер жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун Кабарлары. - Бишкек, 2016.- №3-4 (14,15).-Б. 68-74.

12. **Малаев, Э.Т.** Айыл чарба чыгымдарын классификациялоо [Текст] / Э.Т. Малаев // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлер жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун Кабарлары. - Бишкек, 2016.-№3-4 (14,15).-Б. 74-80.
13. **Малаев, Э.Т.** Айыл чарба продукцияларын өндүрүүгө кеткен чыгымдарын талдоо жана өзгөрүү себептерин аныктоо [Текст] / Э.Т. Малаев // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлер жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун Кабарлары. - Бишкек, 2017.- №2 (17).-Б. 83-89.
14. **Малаев, Э.Т.** Нормативдик эсептик системаны айыл чарбасында колдонуунун айрым сунуштары [Текст] / Э.Т. Малаев // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлер жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун Кабарлары. - Бишкек, 2017.- №2 (17).-Б. 89-95.
15. **Малаев, Э.Т.** Айыл чарба өндүрүшүндө чыгымдарды прогноздоо жана пландаштыруу [Текст] / Э.Т. Малаев // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлер жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун Кабарлары. - Бишкек, 2017.- №3 (18).-Б. 153-158.
16. **Малаев, Э.Т.** Айыл чарбасында продукция өндүрүүдө «Директ-костинг» системасы боюнча чыгымдардын эсебин уюштуруу [Текст] / Э.Т. Малаев // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлер жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун Кабарлары. - Бишкек, 2017. - №3 (18). -Б. 353-358.
17. **Малаев, Э.Т.** Кыргыз Республикасынын Ысык-Көл облусундагы мал чарба продукцияларынын өздүк наркын эсептөөнүн өзгөчөлүктөрү [Текст] / Э.Т. Малаев // ОМУнун Жарчысы.- Омск, 2017.- №3 (59).-Б. 48-53.
18. **Малаев, Э.Т.** Ысык-Көл облусундагы өсүмдүк чарба продукцияларынын өздүк наркын калькуляциялоо жана чыгымдардын эсебин уюштуруу [Текст] / Э.Т. Малаев // Экономика жана ишкердик. - Москва, 2018.- №6 (95). – Б. 442-446.
19. **Малаев, Э.Т.** Айыл чарбасында ФОЭСТИ колдонуу менен бухгалтердик эсепти уюштуруу [Текст] / Э.Т. Малаев // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлер жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун Кабарлары. - Бишкек, 2018. -№2 (21). –Б. 343-348.

Малаев Эмиль Туратбековичтин «Айыл чарбасында продукция өндүрүү чыгымдарынын эсебин, өздүк наркын калькуляциялоосун жана талдоосун уюштуруу (Ысык-Көл облусунун мисалында)» деген темада 08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: айыл чарба, дыйкан (фермердик) чарба, айыл чарба ишканалары, мал чарбасы, өсүмдүк чарбасы, бухгалтердик эсеп, нарк, өздүк нарк, чыгымдар, ФОЭС, биологиялык активдер, калькуляциялоо, талдоо, ыкмалар, экономика-математикалык модель.

Изилдөөнүн объектиси: Ысык-Көл облусунун айыл чарба субъектилериндеги чыгымдардын пайда болуу чөйрөсүндө бухгалтердик эсеп системасын уюштуруу.

Изилдөөнүн предмети: айыл чарбасында чыгымдардын эсебин, калькуляциялоонун жана талдоонун теориялык, практикалык жана усулдук аспектилерин изилдөө.

Изилдөөнүн максаты: дүйнөлүк чарба жана ЕАЭС интеграция шартында, КРда ФОЭСке ылайык айыл чарбадагы бухгалтердик эсепти уюштуруунун, чыгымдардын эсебин алуунун, продукциянын өздүк наркын калькуляциялоонун, эсептөөнүн, талдоонун жана усулдарын илимий-теориялык негиздерин изилдеп чыгуу.

Изилдөөнүн ыкмалары: сан боюнча талдоо, системалык, логикалык, эксперттик баа берүү, корреляциялык ж.б. ыкмалар.

Натыйжалары жана жаңылык: айыл чарбадагы бухгалтердик эсептин уюштуруунун негизги усулдук аспектилери, өнүгүү этаптары жана ФОЭСти колдонуу муктаждыгы бар экендиги далилденди. Чыгымдардын бөлүнүшү көрсөтүлгөн, айыл чарба кооперативдеринин мисалында продукциянын өздүк наркы аныкталган, чыгымдар боюнча талдоо жүргүзүлгөн, продукциянын өздүк наркын аныктоо жана чыгымдарды эсепке алуу боюнча усулдар сунушталды.

Колдонуу даражасы: изилдөөнүн негизги жыйынтыктары жана практикалык сунуштары «Заря», «Айкол» айыл чарба кооперативдеринин жана «Оргочор кой чарба станциясынын» практикалык иштеринде апробацияланып жана киргизилгендиктен Ысык-Көл облусунун жана республиканын айыл чарба субъектилеринде колдонсо болот.

Колдонулган жааттары: изилдөөнүн жыйынтыгын Кыргыз Республикасынын айыл чарба ишканаларында, кооперативдеринде, дыйкан (фермердик) чарбаларда жана ЖОЖдо «Айыл чарбасынын бухгалтердик эсеби» сабагында колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Малаева Эмиля Туратбековича на тему: «Организация учета затрат, калькулирование и анализ себестоимости продукции в сельском хозяйстве (на примере Иссык-Кульской области)» на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.12 – бухгалтерский учет, статистика

Ключевые слова: сельское хозяйство, крестьянское (фермерское) хозяйство, сельскохозяйственные предприятия, животноводство, растениеводство, бухгалтерский учет, стоимость, себестоимость, затраты, МСФО, биологические активы, калькуляция, анализ, методы, экономико-математическое моделирование.

Объект исследования: организация системы бухгалтерского учета в области формирования затрат в сельскохозяйственных субъектах Иссык-Кульской области.

Предмет исследования: теоретические, практические и методологические аспекты исследования по организации учета, калькуляции и анализа затрат в сельском хозяйстве.

Цель исследования: научно-теоретическое исследование организации бухгалтерского учета в сельском хозяйстве, учета затрат, калькуляции себестоимости продукции, исчислений и анализа в сельскохозяйственном производстве с научным обоснованием и методологией, с применением МСФО в Кыргызской Республике в условиях интеграции в мировое хозяйство и ЕАЭС.

Методы исследования: количественный анализ, системные, логические, методы экспертных оценок, корреляционный и др.

Полученные результаты и их новизна: исследованы основные этапы развития, основы организации и методологические аспекты бухгалтерского учета и обоснована необходимость применения МСФО в сельском хозяйстве, раскрыты учет классификации затрат, определены и сделаны калькуляции себестоимости продукции на примере сельскохозяйственных кооперативов и крестьянских (фермерских) хозяйствах Иссык-Кульской области, проведен анализ по затратам, рекомендованы методики учета затрат и калькуляция себестоимости продукции.

Степень использования: Основные результаты исследования и практические рекомендации апробированы и внедрены в практической деятельности в сельскохозяйственных кооперативах «Заря», «Айкол», «Оргочорской овцеводческой опытно-испытательной станции» и могут быть использованы в сельскохозяйственных субъектах Иссык-Кульской области и Кыргызской Республики.

Область применения: результаты исследования могут быть применены в сельскохозяйственных предприятиях, кооперативах, крестьянских (фермерских) хозяйствах Иссык-Кульской области и Кыргызской Республики, а также в вузах при преподавании дисциплины «Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве».

SUMMARY

dissertations of Malaev Emil Turatbekovich on the theme: “Organization of cost accounting, calculation and cost analysis of agricultural products (on the example of Issyk-Kul region)” for a scientific degree of candidate of economic sciences in specialty 08.00.12 accounting, statistics

Keywords: agriculture, peasant (farmer) economy, agricultural enterprises, livestock, plant growing, accounting, cost, cost price, costs, IAS, biological assets, costing, analysis, methods, economic and mathematical modeling.

Object of study: the organization of the accounting system in the field of cost formation in the agricultural subjects of Issyk-Kul region

Subject of research: theoretical, practical and methodological aspects of research on the organization of accounting, costing and cost analysis in agriculture.

Purpose of the dissertation: scientific and theoretical study of the organization of accounting in agriculture, cost accounting, costing products, estimates and analysis in agricultural production with a scientific justification and methodology, using IAS in the Kyrgyz Republic, in the context of the integration of the world economy and the EAEU

Research methods: quantitative analysis, systematic, logical, expert assessment methods, correlation, etc.

Obtained results: studied the main stages of development, the basics of organization and methodological aspects of accounting and justified the need for the application of IAS in agriculture, disclosed cost accounting, determined and made costing of production on the example of agricultural cooperatives and peasant (farmer) farms of Issyk-Kul region, analyzed cost, recommended methods of cost accounting and costing products.

The degree of use: The main results of the research and practical recommendations were tested and implemented in practical activities in the agricultural cooperatives Zarya, Aikol, Orgochor sheep breeding station and can be used in the agricultural subjects of Issyk-Kul region and the Kyrgyz Republic.

Application area: The results of the research can be applied in agricultural enterprises, cooperatives, peasant (farmer) farms of Issyk-Kul region and the Kyrgyz Republic, as well as in universities in teaching the discipline "Accounting in agriculture".